

Бектемирова А.К., Шайлоев Т.

**НАРЫН РЕГИОНУНДА ЖАЙГАШКАН ТАРЫХЫЙ
ЭСТЕЛИКТЕРДИН АБАЛЫ**

Бектемирова А.К., Шайлоев Т.

**СОСТОЯНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ, РАСПОЛОЖЕННЫХ В
НАРЫНСКОМ РЕГИОНЕ**

А.К. Bektemirova, T. Shailoiev

**ON THE PRESERVATION AND PROTECTION OF HISTORICAL MONUMENTS
LOCATED IN THE NARYN REGION**

УДК: 101.2 (575.4)

Макалада Нарын регионунда жайгашкан тарыхый эстеликтерди сактоо жана коргоо маселелери жөнүндө сөз болот.

В статье речь идет о сохранении и защите исторических памятников, находящихся в Нарынском регионе.

In the article it is about the preservation and protection of historical monuments located in the Naryn region.

Кыргызстандын аймагында тарыхый мааниге ээ жүздөгөн археологиялык жана архитектуралык эстеликтер жайгашкан. Бирок, кийинки мезгилдерде Кыргызстандын аймагында жайгашкан көпчүлүк эстеликтер талап-тоноого, бузулууга дуушар болууда. Дүйнөдөгү өнүккөн мамлекеттерде тарыхый эстеликтерди сактап калууга маданият тармагындагы башкы милдеттердин бири катары өзгөчө көңүл бурулат. Тилекке каршы, Советтер Союзу ыдырагандан кийин Кыргызстанда жайгашкан тарыхый археологиялык жана архитектуралык маданий эстеликтерди сактоого тиешелүү деңгээлде көңүл бурулбай келүүдө. Бүгүнкү күндө да өлкө аймагындагы көптөгөн археологиялык эстеликтер бузулуп, алар жайгашкан жерлер айдоо аянттарына айланып, же болбосо, ал жерлерде курулуш объектилери салынып жаткандыгы жашыруун эмес.

Нарын облусунун аймактарында жайгашкан тарыхый эстеликтер да талкаланып, жок болуу коркунучунда турат. Мисалы, Ат-Башы айылына кире бериш жердеги узундугу 5 км созулган хуннулар доорундагы көрүстөндүн топурактары курулуш ишине, кирпич заводуна пайдаланылып, жылына бир канча эстеликтин жок болушу буга далил [1].

Нарын аймагында байыркы мезгилге таандык Теке-Секирик үңкүрү жайгашкан. Теке-Секирик – неолит доорундагы (б.з.ч 6-5 –к) үңкүр тургун жай. Алгач 1953-жылы А.П.Окладников изилдеген. Үңкүрдөн болжол менен неолит дооруна таандык таш буюмдар табылган. Тилекке каршы жол куруу учурунда жардырылып, ташы жол куруу үчүн пайдаланылган. Бүгүнкү күндө байыркы үңкүрдү калыбына келтирүүгө мүмкүн эмес. Үңкүр мурунку калыбында сакталган болсо окуучулар, студенттер,

эл, чет элдик туристтер келе турган уникалдуу жер болмок.

1-сүрөт. Кум-Дөбөдөгү бузулган жер. Бышкан кирпичтен тургузулган имараттын калдыгы.

Төрт-Күл (Кочкор-Башы) шаар чалдыбары Караханийлер каганатынын мезгилинде байыркы жибек жолунун бир айрыгы өткөн Кочкор өрөөнүндө курулган. Шаар Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ит-түрк” эмгегиндеги маалыматтарда Соң-Көлдүн (Созуң Көлдүн) жанында жайгашкандыгы жана Кочкор-Башы менен Баласагундун ортосундагы ашуу Занби-Арт деп аталгандыгы айтылат [2; 3]. Занби-Арт деп аталган ашуу азыркы Шамшынын бели жана ал аркылуу Баласагун менен Кашкардын соодагерлери катташкан негизги жол болгон. Шаар калдыгы Кочкор районундагы Кум-Дөбө айылынын түштүк тарабында, Кочкор суусунун сол тарабын бойлой жайгашкан. Кочкор-Башы шаарынын бүгүнкү күндө түштүк-батыш чебинин кыска бөлүгү гана сакталып калган (1-сүрөт). Калган бөлүгүнүн үстүнө кыштак тургузулган, бир топ бөлүгү айдоо аянтына айланды-

рылган. Шаар тургундарынын колунан чеберчилик менен жасалган чоподон бышырылган суу түтүктөрү, чопо жана айнек идиштер, ар түрдүү темир буюмдары айдоо мезгилинде табылган. Чоподон жасалган суу түтүктөрдүн бир-бирине тыкаттык менен жалгаштырылып, ичүүчү таза суунун шаарга киргизилиши калаада X-XI кылымдарда канализация системасынын өнүккөндүгүн далилдейт. Кийинки убакта XI кылымдарда Махмуд Кашгаринин картасына түшкөн Кочнар-Башы шаарынын акыркы курулуштарынын акыркы дубалдарын жергиликтүү урпактары кыш куйганга жумшап жатышы тарыхый эстеликтин жок болушуна алып келет [4].

“Ыйык Мурас” ассоциациясынын президенти К.Коңурбаевдин айтуусунда, жергиликтүү бийлик бул ата-бабалардын уникалдуу эстелигин коргоого алмак турсун, кайра сактоого тоскоолдук кылууда. Баба мурасын сактап калуунун ордуна, шаар чалдыбары жайгашкан жерди айдоо аянтына айлантууга же турак жай курууга аракет кылышууда. Натыйжада жергиликтүү эл кыш жана баалуу буюмдарды ташып кетип жатышат. Мындан тышкары “кара археологдор” да мыйзамсыз казуу иштерин жүргүзүп келишет. 2011-жылы кыш айларында жергиликтүү эл баалуу буюмдарды издөө максатында казуу иштерин жүргүзүшүп, бир топ жерин бузуп жиберилген. “Кара археологдор” дубалдын сыртынан 8,5 метрге чейин казып, эч нерсе таппаганда, 3 метр чыгыштан казышып, андан чыккан топурактарды мурунку казган жерге толтуруп салышкан [5].

Элибизде тарыхый эстеликтерди сактоого жигердүү катышып, аларды коргоо үчүн баардык күч-аракетин жумшаган инсандар да жок эмес.

2-сүрөт. Кум-Дөбөдөгү музейдин ички көрүнүшү.
Кум-Дөбө айылы.

Кум-Дөбө айылынын тургуну, “Ыйык Мурас” ассоциациясынын президенти К.Коңурбаев өзүнүн айлына Кочкор-Башы шаар чалдыбарынан табылган археологиялык табылгаларды топтой берип, жакында музей ачты. Музейде ар түрдүү чоподон жасалган табылгалар (а.и. ар түрдүү түстө боёлгон карапа идиштин сыныктары), эгин майдалоочу таш, балбал таштар, бышкан кыштын бир нечеси, шам чырак ж.б. баалуу табылгалар коюлган (2-сүрөт).

Бузулууга дуушар болуп жаткан тарыхый эстеликтердин дагы бири Ак-Талаа райондагы Кош-Дөбө айылында жайгашкан Мынакелди кербен сарайы. Мынакелди кербен сарайы Кыргызстандагы уникалдуу тарыхый эстелик. Эстелик 1958-жылы П.Н.Кожемяко тарабынан изилденген. Изилдөө жылдарында кербен сарайдын сакталышы канаттандыраарлык деңгээлде болгон, ал эми бүгүнкү күндө ички бетинин ар кайсы тарабы казылып жатканы көрүнүп турат. Кош-Дөбө айылынын имамы Ж.Карабаевдин айтканына караганда, үстүнкү бетинин калыңдыгы, мурунку жылдарга салыштырмалуу абдан эле жукарып кеткен. «Кара археологдор» металл детектору менен алтын, күмүш издеген болуш керек, анткени күрөк менен ички бетинин бир нече бөлүгүн чуңкурча кылып казышкан. Эгерде бул көрүнүш ушул бойдон улана берсе, бабалардын мурасынан толугу менен айрылып калуу коркунучу чоң.

Ак-Талаа районундагы Чолок-Кайың кыштыгынын түбүндө, Алабуга суусунун жээгинде Шырдакбектин чеби жайгашкан. Азыркы учурда чептин жанына турак-жайлар салынып жатат. Орто кылымдарга таандык чептин жанына турак-жайлардын салынышы жана жер тилкелеринин бөлүнүп берилиши жергиликтүү бийликтин ата-баба мурастарын сыйлабандыгы жана кайдыгерлигинин белгиси деп түшүнсөк болот.

Нарын жергесинде кокусунан табылган коло тыйындарды кездештирүүгө болот. Нарын районунун Кеңеш айылынын жашоочусу Нурманбетов Бейшен Кара-Суунун жээгиндеги айдоо аянтынан байыркы доорго таандык тыйын таап алган. Тыйындардын ортоңку бөлүгү төрт чарчы оюкча келип, кытайдын иероглифтери менен коштолгон. Ушул өңдүү коло тыйындар орто кылымдарда Улуу Жибек жолундагы соода жүгүртүүдө кеңири колдонулган. Мындай тыйындар бүгүнкү күнгө чейин эски шаар урандыларынан табылып келет. Тилекке каршы, тыйындар жоголуп кеткен.

Ушул эле айдоо аянтынан 1990-жылы сандыкчанын бети, буту табылган Сандыкча болжолдуу түрдө түстүү металлдын аралашмасынан (коло-цинк же коло-коргошун) жасалып, узундугу 23 см., туурасы 11 см. Сандыкчанын маңдайкы бетинде эки арстандын бирин-бири карашып, бакка чынжыр менен байланган сүрөтү чагылдырылган. Ал эми ички бөлүгүнүн алдыңкы, эки жак капталына мифологиялык жаныбарлардын сүрөтү түшүрүлгөн. Үстүнкү бетинде жазуу чегерилген. Жазуу араб

графикасында: «Ахад, куттуу эрлердин эри...? же болбосо «Ахад, бактылуу баатырлардын баатыры», - деп жазылган (Кыргыз-Түрк Манас университетинин илимий кызматкери Кайрат Белек окуду). Астыңкы бөлүгүндөгү эки бурчунда куштун башынын келбети жасалган. Сандыкчанын буту туяк формасында болуп, астыңкы бөлүгүнүн маңдайкы бетинде тегерек, эки жагы кыргыздарда колдонулуп келген оюусуна окшош сүрөт тартылгандыгы кызыгууну жаратат. Бутунун үстүнкү бөлүгү орнамент менен кооздолгон. Сандыкча жогорку чеберчиликте жасалып, металлдын эритмесине түшүрүлгөн кооздук сүрөттөрдүн чагылдырылышы Нарын облусунда биринчи жолу кездешип жатат. Сандыкчанын кандайдыр бир бөлүгү бүтүн сакталса керек, анткени сандыкчанын бир жак жагын буту менен бириктирүүгө мүмкүн болду. Жер айдалган убакта калган бөлүгү сынышы мүмкүн. Бул табылга Караханийлер дооруна, болжолу XI кылымдарга таандык.

Айыл чарба жумуштарын жүргүзүү учурунда мурда белгисиз болгон археологиялык табылгалар, карапа идиштеринин сыныктары өзгөчө көп кездешет. Чопо идиштердин сыныктарынын бир азында гана орнаменти бар, көпчүлүгү орнаменти жок. Табылган чопо идиштердин калдыктарына караганда, карапа өндүрүшү жакшы жолго коюлган. Мына ушул сыяктуу карапа идиштердин сыныктарынын үлгүлөрү Кочкор-Башы, Ат-Башы шаарынын урандыларынан жана Чүй өрөөнүндөгү орто кылымдардагы эски шаар урандыларынан казуу учурунда табылгандыгы белгилүү [6]. Булардан тышкары айдоо аянтынан жаргылчак, ийиктин башы, эшиктин таштан жасалган топсосу табылган. Жаргылчактын табылышы тургундардын жөнөкөй жер иштетүүчүлүктү кесип кылгандыгын айгинелейт. Кыязы жаратылыш шарттарынын ыңгайлуулугу адамдардын бул жерди байырлашына жана ошого жараша чарба жүргүзүүгө шарт түзгөндүр. Эшиктин таштан жасалган топсосунун табылышы тургундардын турак-жайлары болгондугун айгинелейт. Мындай таш топсо боз үйдүн эшигине да колдонулган. Демек, айдоо аянты жайгашкан аймактарга тиешелүү адистер тарабынан археологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл.

Бул айдоо аянтынан жогору карай дөбөдө көрүстөндөрдүн тобу жайгашкан. Байыркы көрүстөндөрдүн үстү боз топурак, таштар менен курчалган. Арийне көрүстөндөрдүн бир нечеси казылган. Кеңеш айылында жашаган Э.Чыңгышовдун айтымында, көрүстөндөрдүн бири СССР убагында, ал эми экинчиси мындан 10 жыл мурун казылган. Көрүстөндүн тегереги таш менен курчалып, үстү шырмый менен жабылган. Казуу учурунда чириген шырмый менен кошо топу ылдыйды көздөй куюлган, 1,5 метр тереңдикте казышкан [7]. Көрүстөндөн аялдын сөөгүн, жанына коюлган карапа идишин көрүшкөн. Алар көрүстөндөн эч нерсе таппагандан кийин кайрадан жаап салышкан. Мына ушинтип, Тенир-

Тоодо мыйзамсыз казуу иштерин жүргүзгөн “кара археологдордун” саны күндөн-күнгө өсүп барат. Кенч издөөчүлөр байыркы баалуу буюмдарды таап, өз кызыкчылыгы үчүн аларды чет өлкөлүктөргө сатышат. Тартипсиз кенч казуучулардын айынан жүздөгөн, айрым учурда миндеген жылдык тарыхы бар буюмдар чет өлкөлүктөргө сатылып кетүүдө. Эгерде сатылып кетпегенде көрүстөндөн табылган кичинекей эле бир буюм илимге чоң жаңылык киргизе алат болучу.

Айрым адамдар кокусунан таап алган табылгаларды да музейге өткөрүүнү каалашпай, сатуу менен алектенишет. Ат-Башы айылынын тургуну сарайынын жанынан чуңкурча казып жатып, чоподон жасалган карапа идишти таап алган. Карапа идиш болжолу VIII-IX кылымдарга таандык. Маңдайкы бөлүгүндө согду жазуусу чегирленген. Мындай табылга Нарын аймагында биринчи жолу кездешип жатат (3-сүрөт). Карапа идишти таап алган адам, музейге өткөрүүдөн баш тартууда.

3-сүрөт. Бетине согду жазуусу чегилген карапа идиш. Ат-Башы айылы.

Теңир-Тоодо аска бетиндеги жылмакай кара таштарга жана сай таштарга түшүрүлгөн оймо-чиймелер, жан-жаныбарлардын сүрөттөрү көп кездешет. Нарын районунун Дөбөлү айылынын коктусунда деңиз деңгээлинен 3 миң метр бийиктикте Теке-Ташта байыркы аска бетине чегилген сүрөттөр бар (4-сүрөт). Аска бетиндеги сүрөттөрдө тоо эчкинин, бугунун, аттардын сүрөттөрү чагылдырылган. Болжол менен 50дөй фрагмент бар. Мындай аска бетине тартылган сүрөттөр Кочкор өрөөнүндө да кездешкени белгилүү [8]. Саймалуу-Таш сүрөт галереясында да ушул сүрөткө окшош сүрөттөр чагылдырылган [9]. Сейил-Булактын маңдайында Көк-Айгыр деген жерде Нарын суусун жээктей таштын бетинде сүрөт чегилген. Сүрөттө төөнүн, тоо эчкилердин элестери түшүрүлгөн. Нарын регионунда жайгашкан аска бетине жана сай таштарга чегилген сүрөттөрдү изилдөө жүргүзүү жана эсебин алуу бүгүнкү күндүн кечиктирилгис талабы.

Жыйынтыгында, Нарын облусунун аймагында жайгашкан тарыхый археологиялык эстеликтерди

4-сүрөт. Аскага тартылган ТОО эчкилердин сүрөттөрү (Теке-Таш, Дөбөлү айылы).

сактап калуу үчүн ыкчам аракеттер жасалып, археологиялык баалуу табылгаларды музейге өткөрүп берүү иштерин жандантуу зарыл. Жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын жетекчилери-

нин, айыл өкмөт башчыларынын, жалпы элдин да ошол аймакта жайгашкан тарыхый-маданий эстеликтерди сактап, коргоо иштерине активдүү катышуусу абзел.

Адабияттар:

1. Табалдиев К., Акматова К. Нарындагы археологиялык казуулар // Известия Вузов. – Б., 2013. №5.
2. Ауэзова З. Махмуд аль Кашгари, Диван Лугатат-Түрк. – Алматы. Дайк-Пресс, 2005. – С.1025.
3. Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари (Барскани) жанаанын «Дивану Лугатит-түрк» сөзжыйнагы (1072-1077). – Б., 1997. – 60-б, 136-б.
4. Табалдиев К. Биздин муун таш-талканын чыгарган атамурстар // www/bizdin/kg.
5. АТД. апрель, 2014. – Кочкор, 2014.
6. Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе, 1959. // books.google.com, Москалев М.И., Солтобаев О.А., Өмүрбеков Т.Н. Кошой-Коргон – древний город Атбаш. – Б., 2007.
7. АТД. – ноябрь. 2013. – Нарын, 2013.
8. Табалдиев К. Древние памятники Тянь-Шаня.-Б., 2011.
9. Саймалуу-Таш // ky.wikipedia.org/

Рецензент: к.и.н. Эсеналиева Г.Ө.